

20. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 1978.
21. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17038.
22. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 10606.
23. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12251.
24. Lazarevskii, A. M. (1888). Description of the Old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and management. Vol. 1: Polk Starodubsky. Kyiv: Publishing house of Milevskii (in Rus.).
25. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 9918.
26. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12273.
27. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12269.
28. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17922.
29. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11300.
30. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 591.
31. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1335.
32. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 13619.
33. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1133.
34. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file спр. 1530.
35. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12877.
36. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1633.
37. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 7734.
38. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 16180.
39. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17095.

УДК 378.4.014.12(477-25)КНЕУ"19":929

Чуткий А.І.*,

доктор історичних наук,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
Київ, Україна. andr32_ukr@ukr.net

РОЛЬ М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО В ПІДВИЩЕННІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

***Анотація.** Досліджується питання зміни правового статусу Київського комерційного інституту від моменту його заснування у 1906 році (як Вищих комерційних курсів) до 1912 року, коли він був зрівняний у правах з державними вищими навчальними закладами. З'ясовується, що від моменту заснування цього навчального закладу він розглядався його засновником М.В. Довнар-Запольським, як вищий навчальний заклад. Однак процес юридичного набуття таких прав розтягнувся у часі. В травні 1908 року його вдалось реорганізувати на комерційний інститут, але без прав, які мали в освітньому просторі відповідні державні вищі навчальні заклади. Відповідно, почалась тривала боротьба за отримання цих прав, оскільки вони суттєво збільшували шанси випускників Київського комерційного інституту на праце-*

* Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. Kyiv, Ukraine. andr32_ukr@ukr.net

THE ROLE OF M.V.DOVNAR-ZAPOLSKYI IN INCREASING THE LEGAL STATUS OF THE KYIV COMMERCIAL INSTITUTE

влаштування в бізнесових колах країни. Лише в травні 1912 року він був зрівняний у правах з державними вишами, але процес вступу у силу цього правового положення розтягся до грудня 1912 року. Доведено, що в усіх цих змінах правового і освітнього становища Київського комерційного інституту вирішальна роль належала його засновнику та першому директору — М.В. Довнар-Запольському.

Ключові слова: М.В. Довнар-Запольський, Київський комерційний інститут, вищий навчальний заклад, історія України початку ХХ ст., правовий статус вищого навчального закладу.

Анотація. Изучается вопрос изменения статуса Киевского коммерческого института от момента его основания в 1906 году (как Высших коммерческих курсов) до 1912 года, когда он был уравнен в правах с государственными высшими учебными заведениями. Выясняется, что с момента основания этого учебного заведения он рассматривался его основателем М.В. Довнар-Запольским, как высшее учебное заведение. Однако процесс получения таких прав затянулся во времени. В мае 1908 года его удалось реорганизовать в коммерческий институт, но без прав, которые имели образовательном пространстве соответствующие государственные высшие учебные заведения. Соответственно, началась затяжная борьба за получение этих прав, поскольку они существенно увеличивали шансы выпускников Киевского коммерческого института на трудоустройство в бизнес кругах страны. Только в мае 1912 года он был сравнен в правах с государственными вузами, но процесс вступления в силу этого правового положения растянулся до декабря 1912 года. Доказано, во всех этих изменениях правового и образовательного статуса Киевского коммерческого института решающая роль принадлежала его основателю и первому директору — М.В. Довнар-Запольскому.

Ключевые слова: М.В. Довнар-Запольский, Киевский коммерческий институт, высшее учебное заведение, история Украины начала ХХ в., правовой статус высшего учебного заведения.

Abstract. The matter of changing the legal status of the Kyiv Commercial Institute from the date of its foundation in 1906 (as Graduate Commercial Courses) until 1912 when it received the same rights as other state higher education establishments is analyzed. It is revealed that since the moment of stating of this educational institution it was considered by its founder M.Dovnar-Zapol'skiy as a higher education establishment. However, the process of legal acquiring these rights extended for a long time. In May 1908, it was possible to reorganize it into the Commercial Institute, but without rights which in educational sphere corresponding state universities had. Accordingly, the lingering struggle for acquiring these rights had begun since they significantly increased chances of being employed for students of the Kyiv Commercial Institute in the business sphere of the state. Only in May 1912 the Institute received the same rights as state universities, but this legal regulation was not it force until December 1912. It is proved that M. Dovnar-Zapol'skiy, founder and first director of the Kyiv Commercial Institute, played the decisive role in all the changes pertaining to the legal status of the Kyiv Commercial Institute

Key words: M. Dovnar-Zapolskyi, Kyiv Commercial Institute, higher education establishments, history of Ukraine of the early 20th c., legal status of the higher education establishment.

Постановка проблеми. Правовий статус навчального закладу один з важливих чинників, що позиціонує його на освітній ниві, оскільки визначає рівень викладання у ньому та його порівняльну оцінку щодо інших навчальних закладів (рейтинг). Пов'язаний він і з питанням фінансування та розпорядження власними коштами та рядом інших питань, що загалом визначають всі складові функціонування будь-якого навчального закладу. Отже, без вивчення цієї складової реконструкція загального контексту історії будь-якого ВНЗ є неповною і водночас неповним буде уявлення про державну політику в сфері вищої освіти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дана тема є малодослідженою, як і історія Київського комерційного інституту загалом. Це було наслідком його неодноразових реорганізацій, що дали підстави радянській владі претендувати на роль засновниці цього вишу. Останнє ж, своєю чергою, дозволяло претенду-

вати і на роль ініціатора заснування вищої економічної освіти в Україні (бо цей виш став першим економічним вишем в Україні) і водночас витравити пам'ять про багатьох його співробітників і випускників, що були репресовані як «інакодумці».

Як результат такого підходу в радянський період історія цього вишу починалась з радянських часів і лише в період «хрущовської відлиги» була продовжена на дореволюційний період, але виводилась з 1912 р. [1], що давало підстави замовчувати про приватний статус Київського комерційного інституту.

Лише з розпадом СРСР та звільненням історіографії від партійного диктату поступово відновлювалась об'єктивна історія цього навчального закладу. Щоправда, у модерній історіографії питанню еволюції правового статусу Київського комерційного інституту не приділялось належної уваги, і воно згадувалось побіжно у рамках більш загальних тем [2; 3; 4; 5; 6; 7]. З'ясування об'єктивної ситуації з правовим статусом цього вишу та його еволюцією стає при цьому не лише відновленням історичної справедливості, а й відповідає сприйняттю цієї справи сучасниками [8; 9].

Метою статті є з'ясування обставин зміни правового статусу Київського комерційного інституту (починаючи цей процес від Київських вищих комерційних курсів, що стали його базою); а також встановлення, кому належала вирішальна роль у «просуванні» цього питання.

Основні результати дослідження. Засновані у 1906 р. М.В. Довнар-Запольським Київські вищі комерційні курси мали приватний статус. Однак попри бажання Довнар-Запольського одразу ж заснувати навчальний заклад вищого типу, офіційно Київські вищі комерційні курси (далі — КВКК) не мали статусу вишу, а були (використовуючи сучасну термінологію) проміжною ланкою між середньою та вищою освітою — коледжем. Так було з юридичного боку справи.

Проте фактично КВКК від самого початку роботи розглядались їх засновником як повноцінний ВНЗ. Так, як слідує зі Статуту Курсів, вони були «вищим навчальним закладом соціально-економічних та комерційних наук» [10, арк. 71]. Приналежність новопосталого навчального закладу до розряду вищого засвідчувалась і тим, що його випускники (згідно Статуту) отримували диплом «про здобуття ними вищої комерційної освіти» [11, арк. 3 зв.]. Належність КВКК до вищих навчальних закладів обґрунтовувалась і ще цілою низкою фактичних речей: 1) ідентичністю їх програми програмам класичних вишів; 2) тим, що викладати на них могли лише особи, які викладають у ВНЗ або відомі своїми науковими працями [11, арк. 3 зв.], і на практиці понад 80 % їх викладацького складу були представлені професорами і доцентами Університету св. Володимира (з його ректором включно) та Київського політехнічного інституту; 3) однаковістю вимог до вступників та студентів. Проте внаслідок відсутності юридичного визнання такого статусу КВКК їх випускники не могли розраховувати на ті права, котрих набували випускники державних вишів. А це загрожувало зриву вступних кампаній та переходу значної частини тих, хто вже навчався на КВКК, до інших вишів.

Тому від моменту заснування КВКК М.В. Довнар-Запольський розпочав тривалу і важку боротьбу за надання їм статусу вишу і зрівняння їх у правах із державними вишами.

Ще у пояснювальній записці (поданій до Міністерства торгівлі та промисловості) Довнар-Запольський, як засновник КВКК, наголошував на тому, що КВКК будуть виконувати функції властиві для повноцінного вишу [12, с. 4]. Намір перетворити заснований ним навчальний заклад на ВНЗ засвідчувалось і інформацією у пресі з нагоди заснування КВКК. Так, в нотатці у газеті «Киевские отголоски жизни» з нагоди відкриття КВКК зазначалось, що вони «надаватимуть більш широкі та різнобічні знання в економічних науках, аніж університети», і що «ці курси є першим вищим навчальним закладом (підкреслено Авт. — А.Ч.) у Києві, по статуту якого не існує різниці між статтями при прийнятті у число слухачів» [13].

Проте як людина досвідчена і обережна Довнар-Запольський усвідомлював, що домогтись від влади таких речей в умовах спаду революції і посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці (коли кожен виш сприймався як розсадник крамоли і революції) було малоімовірно. В зв'язку із цим доцільно було спочатку отримати дозвіл на заснування навчального закладу рівня проміжного між середньою та власне вищою школою, який потім, у разі успіху справи, можна було б перетворити на повноцінний ВНЗ.

Зрештою, навесні 1907 р. М.В. Довнар-Запольський розробив проект Статуту КВКК, в якому вони іменувались «Вищі комерційні курси», а в дужках «Комерційний інститут», тобто повноцінний виш. Це було прописано і прямо у визначенні, що КВКК — це «вищий навчальний заклад спеціально-економічних та комерційних наук» [14, арк. 29].

Після цього Довнар-Запольський звернувся до Міністерства торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались КВКК, з пропозицією про їх реорганізацію на Комерційний інститут (тобто навчальний заклад вищого типу) і подав проект його Статуту [12, с. 7]. Своє подання Довнар-Запольський мотивував тим, що: 1) без вищої комерційної школи не завершеною залишається вся система комерційної освіти в імперії і що одного комерційного інституту (Московського, що виник 1907 р. внаслідок реорганізації місцевих Вищих комерційних курсів) не достатньо, оскільки один спеціалізований вищий навчальний заклад не здатен забезпечити величезну імперію достатньою кількістю фахівців з вищою економічною освітою; 2) що викладання на КВКК забезпечується головно силами професорів і доцентів існуючих ВНЗ, а отже рівень викладання на Курсах підвищується до вузівського рівня.

Паралельно із цим в засіданні Ради КВКК 16 березня 1907 р. піднімається питання про якомога швидше отримання Курсами прав державного ВНЗ [15, арк. 47 зв.]. А на засіданні 3 квітня 1907 р. було прийнято постанову про вжиття усіх заходів для прискорення вирішення питання про затвердження Статуту інституту у Міністерстві торгівлі та промисловості [15, арк. 49].

Водночас Довнар-Запольський звернувся до місцевих бізнесових кіл з проханням про сприяння і допомогу у справі розвитку заснованого ним навчального закладу, оскільки без належної матеріальної бази (насамперед без власного приміщення) не могло бути й мови про реорганізацію КВКК на повноцінний виш, оскільки влада не пішла б на виділення коштів на будівництво такого приміщення. Тож 23 травня 1907 р. Довнар-Запольський виступив зі спеціальною промовою на зібранні київського купецтва у якій, зокрема, на прикладі Німеччини наголошував на необхідності розвитку вищої комерційної освіти, яка

сприятиме більш успішному економічному розвитку держави і забезпечить міцні позиції вітчизняному капіталу як на внутрішньому ринку, так і дозволить вести успішну боротьбу за зовнішній ринок. При цьому він вперше чітко наголосив, що «комерційну освіту можна вважати переважно економічною» [16, арк. 121]. Це чи не перше у вітчизняній науці визнання комерційної освіти в більш широкому тлумаченні як освіти економічної, тобто це перше визначення сучасного розуміння економічної освіти.

Також М.В. Довнар-Запольський (у цьому виступі перед київським купецтвом) прямо наголосив, що лише вища економічна освіта здатна надати ті знання, які зазвичай набуваються шляхом багаторічної практики і не може бути отримана в інших навчальних закладах [16, арк. 122]. Всі ці цілі планувалось досягти в програмі Київського комерційного інституту (далі — ККІ).

З метою зацікавлення як бізнесових кіл, так і урядовців та викладацьких кадрів самих КВКК у їх подальшому розвитку та реорганізації на Комерційний інститут, Довнар-Запольський вже у травні 1907 р. передав питання управління Курсами Раді професорів та Піклувальній раді, які склались як з представників професорсько-викладацьких кадрів КВКК, так і з урядовців та приватних осіб (останні представляли київських підприємців) і доводив, що реорганізація КВКК на ККІ не потребуватиме значних капіталовкладень.

Так само у травні 1907 р. проект Статуту ККІ було вперше подано до Учебного комітету Міністерства торгівлі та промисловості. У зв'язку із затягуванням вирішення цього питання у міністерстві 23 вересня 1907 р. було проведено екстрене засідання Ради професорів Курсів, головною метою якого було прийняття постанови про направлення до Петербургу М.В. Довнар-Запольського та П.Р. Сльозкіна з метою затвердження Міністерством торгівлі та промисловості виробленого Радою Курсів Статуту ККІ [15, арк. 38].

Щоправда у 1907 р. домогтись від влади згоди на реорганізацію КВКК на Комерційний інститут не вдалось, що й не дивно, бо КВКК на той час існували менше року, і при цьому в імперії почався період реакції. А в умовах ліквідації решток революційних здобутків і тиску на все, що могло породити нові революційні виступи, вести мову про утворення нового ВНЗ було явно недоречно, оскільки, як вже наголошувалось, будь-який виш сприймався владою як розсадник революційних ідей.

Тож проект реорганізації КВКК в Комерційний інститут (точніше — Статут інституту), що був вперше поданий на розгляд Міністерства торгівлі та промисловості у травні 1907 р., був затверджений лише 12 травня 1908 р. Однак, починаючи з травня 1907 р., КВКК фактично функціонували на основі проекту Статуту Комерційного інституту [12, с. 7-8]. Тому матеріали КВКК (плани лекцій, статистичні і т.п. звіти), що публікувались починаючи з 1907 р., видавались під грифом «Київський комерційний інститут» [17]. Навіть у звіті за перший рік роботи Курсів було визначено ключовим завданням реорганізація їх на Комерційний інститут. Це передбачало відповідну зміну навчальних планів та ін., що мало відповідати «високому статусу» цього навчального закладу [18, арк. 3 зв.]. Аналогічно і в газетних статтях про КВКК вони фігурують під подвійною назвою — як Курси і як Інститут [9].

Зрештою, 12 травня 1908 р. Міністерство торгівлі та промисловості надало дозвіл на реорганізацію Київських вищих комерційних курсів в Комерційний

інститут (але без надання прав для його випускників, ідентичних до прав випускників державних ВНЗ і без прав юридичної особи). Отже, поступка була зроблена, але таким чином, аби занадто не роздрознити інші владні органи, які і без того розглядали Міністерство торгівлі та промисловості як занадто ліберальне і як прикриття для різного роду опозиційно налаштованих діячів, що, зрештою, і було насправді. Тож це відомство схвалило проект реорганізації КВКК на ККІ, але прав державного вишу йому не надало, діючи тим самим за принципом «і вашим, і нашим». Проте і таке вирішення цього питання було все ж таки ще одним здобутком на шляху становлення цього ВНЗ.

В засіданні Ради професорів КВКК 31 травня 1908 р. її членів було ознайомлено з рішенням Міністерства торгівлі та промисловості про надання Курсам статусу Комерційного інституту та заслухано вітальні телеграми, навіть від студентів із цього приводу [15, арк. 53]. Останній факт засвідчував тривалість вирішення цього питання і зацікавлення у його позитивному вирішенні з боку різних осіб.

В засіданні Навчального комітету ККІ 20 червня 1908 р. Довнар-Запольський був одногосно обраний директором інституту [19, арк. 22 зв.; 15, арк. 55], а рішенням Міністерства торгівлі та промисловості від 26 серпня 1908 р. він був допущений і до викладання в інституті [19, арк. 22 зв.; 15, арк. 55]. Саме цим числом було датоване й зарахування на викладацьку роботу до ККІ і тих викладачів та інших співробітників, що перед цим працювали на КВКК [20; 21, арк. 16], чим також засвідчувалась цілковита спадковість між КВКК та ККІ.

Визначальна роль М.В. Довнар-Запольського у реорганізації КВКК на ККІ визнавалась вже сучасниками. Так, П.Р. Сльозкін наголошував, що: «К.К.Інститут, спадкоємиць Вищих Комерційних Курсів, постав до життя в силу вчасно усвідомленої його засновником суспільної потреби у систематизованій вищій комерційній освіті» [22, арк. 9].

У Київському комерційному інституті було продовжено курс на зміцнення викладацьких кадрів. Також було збудовано власне приміщення (до якого інститут перейшов з осені 1909 р.) та зміцнювалась його матеріально-технічна база загалом. Налагоджувались міжнародні наукові контакти тощо.

Все це давало Довнар-Запольському підстави продовжувати боротьбу за підвищення юридичного статусу Київського комерційного інституту. Тепер питанням номер один стало його зрівняння у правах із державними вишами. Відповідно, протягом 1910 — 1912 рр. М.В. Довнар-Запольський вів інтенсивні переговори з Міністерством торгівлі та промисловості та окремими високопосадовими особами з цього питання.

На перший погляд це нічого не означало — ККІ де-факто розглядався як повноцінний виш. Однак, як слідує з подальшого перебігу справи, відсутність офіційно наданих прав, що зрівнювали б ККІ у правах із державними ВНЗ, позбавляла його випускників статусу випускників вищої школи. А це, своєю чергою, ставило їх у невизначене становище і ускладнювало можливості для подальшого працевлаштування. Як наслідок, виникали непорозуміння і конфлікти між абітурієнтами (яких адміністрація ККІ завіряли, що вони вступають до вищої школи і які були у цьому переконані) і особливо студентами старших курсів (які усвідомлювали, що вони не отримають при випуску зі своїм дипломом тих прав, на які розраховували) — з одного боку, та адміністрацією Київського ко-

мерційного інституту — з іншого, оскільки остання сприймалась як така, що дала неправдиві обіцянки.

Ситуація особливо загострилась у 1910 р., коли виповнювались перші чотири роки функціонування цього навчального закладу, а, отже, відбувся перший випуск, і випускники ККІ не отримали тих самих прав, що і випускники державних вишів. Закономірно, що така ситуація могла суттєво погіршити імідж ККІ серед його нових абітурієнтів. І нові абітурієнти, як доповідав Довнар-Запольський перед Радою ККІ, також першим ділом з'ясовували питання «про права», тобто на що вони зможуть розраховувати, здобувши диплом ККІ. І тому найменше затягування із вирішенням питання про зрівняння Київського комерційного інституту у правах із державними вишами, як зазначав у цьому зв'язку Довнар-Запольський на засіданні Ради професорів інституту, викличе не лише відтік тих, хто вчиться на даний момент, але й апатію та бродіння навіть і серед найбільш спокійних елементів.

Відповідно, потрібно було негайно вирішувати справу із зрівняння ККІ у правах з державними ВНЗ. Однак, як слідує з документів, затягування цієї справи значною мірою відбувалось не так через протидію відповідних владних органів, як більшою мірою через нерозуміння основною масою професорсько-викладацького складу ККІ важливості цієї справи та її інертністю, внаслідок чого представники останньої відмовлялись підтримувати цю вимогу перед владними органами. І як результат, Довнар-Запольському фактично доводилось вирішувати справу із надання ККІ всіх прав державного вишу самотужки.

Ще в січні 1910 р. Міністерство торгівлі та промисловості повідомило про відкладення розгляду проекту Положення про ККІ [16, арк. 172]. З боку Ради ККІ жодних дій для виправлення ситуації вжито не було. Тож, 30 травня 1910 р. М.В. Довнар-Запольський мусив спеціально звернутись до Ради професорів ККІ з листом, в якому звинувачував членів Ради ККІ у небажанні підтримувати ідею надання інституту всіх прав ВНЗ, у «небажанні Ради приймати хоча б яке-небудь, але конкретне рішення» [23, арк. 2].

При цьому Довнар-Запольський, який тоді перебував у Петербурзі, де вирішував справу про зрівняння ККІ у правах із державними вишами, зазначив, що сам міністр торгівлі та промисловості через невизначеність із цією справою в середині інституту «затримав рух питання про права інституту» [23, арк. 2]. Далі Довнар-Запольський нагадував, що під час вирішення справи щодо реорганізації КВКК на ККІ «у міністерстві стан справ був таким само загрозливим, але Рада Вищих Комерційних Курсів підтримала директора своєю думкою, справа була вирішена і ми отримали Статут Інституту». Далі Довнар-Запольський у цьому зверненні до Ради ККІ розповідав як розвивались його переговори щодо надання ККІ прав державного ВНЗ. Він з'ясував, що для позитивного вирішення цієї справи у Петербурзі слід було пояснити міністру ситуацію зі студентським контингентом та професорсько-викладацьким складом ККІ. Мався на увазі досить ліберальний підхід керівництва ККІ при комплектуванні як його професорсько-викладацького штату, так і в політиці щодо студентства.

Навівши ці факти Довнар-Запольський наголошував, що йому вдалось спростувати негативне уявлення про ККІ у Міністерстві торгівлі та промисловості і водночас заручитись підтримкою міської думи та торгово-промислових кіл Києва. У цьому контексті він наголошував на необхідності більш тісного зв'язку

інституту «з тією сферою діяльності, для котрої він готує учнів, не маючи спілкування з представниками цієї діяльності ми самі занадто ухиляємось у теоретичну постановку викладання і нарешті не готуємо для випускників сприятливого ґрунту для практичного застосування їх знань» [23, арк. 2 зв.]. Отже, Довнар-Запольський фактично передбачив сучасний підхід у сфері вищої освіти, що характеризує створений ним ВНЗ нині, а саме — надання можливості для студентів проходити практику по обраній спеціальності, аби набути досвіду діяльності у майбутній сфері праці.

Після цього, як слідує з цієї ж заяви Довнар-Запольського, 4 травня 1910 р. було проведено засідання Ради ККІ, на якому остання мала підтримати «питання про права» телеграмою до міністра торгівлі та промисловості або в інший спосіб. Однак у відповідь на цю пропозицію М.В. Довнар-Запольського члени Ради ККІ, професори О.О. Ейхельман (юрист) та В.А. Косинський (політеконом) порушили питання про цілковиту відмову від клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості щодо отримання інститутом всіх прав державних вишів. Промови членів Ради теж склонились у цей бік і зрештою вплинули на більшість Ради, яку Митрофан Вікторович називає «гальмом» цього процесу. Натомість Рада пропонувала директору неофіційні шляхи для вирішення цього питання [23, арк. 3]. Принагідно зазначимо, що у випадку зрівняння у правах із державними ВНЗ інститут міг позбутись ключового каналу поповнення студентів — єврейського елемента, оскільки у державних вишах їх відсоток обмежувався 5 %, тоді як у ККІ він перевищував 50 %. Зрозуміло, що таке скорочення притоку абітурієнтів вело і до зменшення аудиторних годин, а, отже, і плати за навчання, що своєю чергою означало і зменшення заробітної плати викладачів. Тому практично усі викладачі інституту побоювались такої зміни статусу ККІ, який означав удар по їх економічним інтересам.

Така залежність М.В. Довнар-Запольського від настроїв тих представників професорсько-викладацького складу ККІ, що належали до його Ради, зумовлювалась тим, що відповідно до розробленого Положення про інститут вона (поряд із Піклувальною радою та зборами відділень) належала до органів управління ККІ [24, арк. 4 зв.]. Тож, виробивши Положення про ККІ, яке відповідало установчим документам інших, державних ВНЗ, Довнар-Запольський намагався його дотримуватись в усьому, що також характеризує його як людину принципову, оскільки навіть коли справа йшла про важливі питання, як це було у даному випадку, він не порушував встановлені принципи. Між іншим, Довнар-Запольський прямо називає запропонований Радою ККІ шлях неофіційних переговорів «запобіганням» і заявляє що раніш до такого ніколи не вдавався. До того ж, Довнар-Запольський заявляв, що якщо Рада остаточно схиляється до шляху неофіційного вирішення питання про зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, то для цього має бути офіційне рішення і так само офіційно про це слід повідомити студентів.

На противагу М.В. Довнар-Запольському професор О.О. Ейхельман у цій ситуації виявив себе явно не з кращої сторони. І цей висновок базується не лише на цьому прикладі. Так, за два роки після цього він відмовився від покладеного на нього (як професійного юриста) обов'язку вести від імені ККІ судові тяжби з особами, що займали квартири у придбаному ККІ приміщенні по Бібіковському бульвару і не хотіли їх залишати [25, арк. 35]. Таким чином, наочним є неба-

жання особи виконувати роботу, не пов'язану з особистою вигодою та винагородою, а, отже, така особа може бути оцінена як суто меркантильна. Саме тому він і пропонував більш зрозумілий для нього шлях «неофіційних перемовин» у справі зрівняння ККІ у правах із державними вишами.

Таким чином, через історію ККІ можна реконструювати й окремі складові психологічного портрету М.В. Довнар-Запольського та інших осіб, що працювали у ККІ — через їх ставлення до офіційних обов'язків, навіть якщо їх робота у ККІ і представляла друге місце праці.

Повертаючись до обставин боротьби за зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, слід зазначити, що Довнар-Запольський пояснював, що таке халатне ставлення членів Ради професорів ККІ до питання надання інституту відповідного статусу призведе до того, що «наш прийом зведеться до 2 — 3 сотень учнів, з котрих половина буде вільно-слухачами» [23, арк. 3 зв.]. При цьому увага акцентувалась і на посиленні хвилювань серед студентів інституту [23, арк. 3 зв.]. Зазначимо, що ситуація у ККІ в 1910 — 1912 рр. загалом була дуже нестабільна: відбувались хвилювання в студентському середовищі (особливо гострі з осені 1910 р.). Зокрема, з 1910 р. з'являються студентські запити щодо майбутнього інституту, а навесні 1911 р. запит про те, «чи отримає інститут колись права вищого навчального закладу», подали 250 студентів [26, арк. 106-107 зв.].

Якись конфлікти на цьому ґрунті мали місце і у професорсько-викладацькому складі. Так, з листування між Єгізаровим та Довнар-Запольським слідує, що до середини січня 1911 р. професори ККІ Катков, Воблий та Самофалов подали заяву про припинення викладання в інституті та вихід зі складу викладачів ККІ [27, арк. 45]. В зв'язку із цим Єгізаров заявляв, що зможе поновити працю у ККІ лише після того, як вище зазначені особи заберуть свою заяву і також відновлять роботу у ККІ, оскільки «за наявності тих умов, котрі спонукали їх подати такого роду заяву, для мене так само неможлива служба у Київському комерційному інституті» [27, арк. 45].

Тож, у ККІ тривала діяльність, покликана засвідчити перед владою серйозний рівень постановки як науки, так і навчального процесу в інституті. Для цього тривало зміцнення професорсько-викладацького штату новими особами. З березня по травень 1912 р. в інституті діяла спеціальна комісія (Довнар-Запольський, Воблий, Єгоров, Єрченко, Русов, Сльозкін, Яснопольський) з перегляду програм викладання, що оптимізувала їх (ліквідувавши паралелізм в поданні матеріалу по різних дисциплінам, надавши цілісності та більшої конкретики навчальним програмам тощо), зробивши більш актуальними та відповідними останнім досягненням у відповідних науках [22, арк. 17-18]. Було впорядковано екзаменаційні сесії та складання випускних іспитів: з 10 по 20 січня та з 10 по 31 травня, а в особливих випадках у грудні, а по окремим предметам також з 25 серпня по 1 вересня [22, арк. 72]. Також визначався перелік дисциплін, по яким мали відбуватись іспити (з наданням програм по кожному предмету). 18 травня 1912 р. ці пропозиції були направлені Раді професорів та Навчальному комітету ККІ.

Окрім цього керівництво інституту заручалось підтримкою бізнесових кіл Києва. Аби зацікавити підприємців долею ККІ програма викладання у ньому з 1912 р. будувалась на принципі «максимального наближення до життя» [22, арк. 85], що відповідно робило з випускників інституту готових фахівців для рі-

зних сфер економічної діяльності. У цьому зв'язку показовим був новий склад Піклувальної ради ККІ — структури, члени якої мали сприяти у становленні інституту. На момент надання інституту нового статуту вона мала наступний вигляд: голова ради — дійсний статський радник С.С. Могільовцев, заступник голови — керівник управління Південно-західної залізниці В.П. Шміт; члени: граф Д.Н. Гейден, граф А.О. Бобринський, дійсний статський радник Д.М. Шипов, управляючий київською конторою Московського купецького банку С.М. Бояршинов, управляючий київським відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку А.Ю. Добрий, директор Російського товариства пароплавства і торгівлі О.К. Тімрот, комерції радник К.М. Фішман, комерції радник Л.І. Бродський, барон Р.Ф. Штейнгель, київський міський голова І.М. Дьяков, директор Київського політехнічного інституту І.Д. Жуков, таємний радник В.І. Ковалевський, С.І. Соколовський, І.С. Шеніовський, а також ряд професорів ККІ (В.Г. Бажаєв, М.В. Довнар-Запольський, С.А. Єгіазаров, П.Ф. Єрченко, П.Р. Сльозкін) [28, арк. 11-11 зв.].

Протягом 1910-1911 та 1911- 1912 навчальних років на засіданнях Навчального комітету ККІ неодноразово порушувалось питання «про надання інституту прав» [29, арк. 161, 175]. Зрештою, 12 травня 1912 р. це питання було вирішене позитивним чином: ККІ прирівняли до державних ВНЗ з відповідним зрівнянням у правах його випускників з випускниками інших вишів, що автоматично збільшило і притік абітурієнтів до ККІ (хоча внаслідок посилення обмежень на прийом до ККІ євреїв ця тенденція була дещо урівноважена зменшенням вступу абітурієнтів, що належали до цієї етнічної меншини, представники якої до цього давали до 50 % його студентського складу).

3 червня 1912 р. Положення про Київський комерційний інститут, що зрівнювало його з державними вишами, було «височайше» затверджено: з цього часу ККІ в офіційній документації позначався як «вищий навчальний заклад з правами державних вищих навчальних закладів». А 27 червня 1912 р. Міністерство торгівлі та промисловості затвердило новий Статут ККІ [19, арк. 122]. Цим було остаточно узаконено зрівняння ККІ у правах з державними вишами Російської імперії, а, отже, і надало його випускникам відповідні права. Однак остаточний варіант нового статуту ККІ, яким він зрівнювався із державними ВНЗ у правах, приховував у собі й негативні сторони — він ставив інститут під більш жорсткий контроль з боку державних установ.

По-перше, зі складу Навчального комітету довелось вивести ряд осіб, що перебували у влади на становищі «неблагонадійних» (Русов, Корчак-Чепурковський), оскільки їм було відмовлено у наданні професорських посад в інституті [30, арк. 7].

По-друге, запроваджувались обмеження щодо переліку осіб, котрі могли вступати до нього (зокрема й вводячи повсюдно діючу процентну норму на прийом євреїв, посилену перевірку абітурієнтів на предмет лояльності до влади і т.п.).

Як результат, керівництво ККІ почало відтягувати його запровадження в життя аби не нашкодити своїм студентам та не зменшити притік абітурієнтів. А це було шкідливо з огляду на самокупність ККІ як приватного вишу, бо головним джерелом надходжень була саме плата за навчання.

Отже і в цій ситуації Довнар-Запольський намагався діяти в інтересах свого дітища. І при цьому — з загрозою для себе. Так, у відповідь на зволікання із впровадженням нового статуту в життя до нього 22 листопада 1912 р. звернулись представники правої студентської організації — Союзу академістів ККІ з вимогою запровадження нового статуту. А у разі подальшого зволікання у цій справі вони погрожували перевестись до (як вони висловлювались) «повноправного Московського комерційного інституту з весіннього семестру 1913 р.» [31, арк. 25].

Проте, попри певну реакційність нового статуту, М.В. Довнар-Запольський розумів, що він дає випускникам інституту значно більші можливості, ніж просто диплом приватного навчального закладу. А тому він сам 26 листопада 1912 р. звернувся до студентства ККІ з проханням утриматись від будь-яких хвилювань у зв'язку із запровадженням нового статуту, оскільки міністерство попередило, що у разі виникнення останніх запровадження статуту буде відстрочено на один рік [31, арк. 30].

При цьому, як слідує зі спогадів Н.Д. Полонської-Василенко, замість 5 % норми для прийому євреїв, що діяла у ВНЗ Києва, Довнар-Запольський домігся для ККІ 7 % норми, а внаслідок дозволу «робити іспит 4 рази на рік: таким чином фактично 28 % євреїв на рік діставали права» [32, с. 122]. Та цих зусиль не було оцінено самими студентами, і, як згадувала таж-таки Полонська-Василенко, з того часу «він втратив популярність серед єврейської маси» [32, с. 122]. Подібне ставлення зумовлювалось не лише звільненням з ККІ тих, хто не ввійшов у процентну норму, але й їх виселенням з Києва. Щоправда, в останньому пункті керівництву інституту вдалось домогтись згоди міністра внутрішніх справ на право мешкання у Києві практично для всіх студентів-євреїв, що не ввійшли до числа дійсних слухачів [33 с. 3]. Отже, це питання мало більш політичний підтекст, ніж було наслідком погіршення становища цієї частини студентства ККІ.

Зазначимо, що, як слідує з повідомлень тогочасної преси, у цьому питанні М.В. Довнар-Запольський отримав підтримку частини викладачів інституту (О.О. Ейхельман, В.А. Косинський, О.О. Русов), а також верхівки єврейських підприємців Києва, зокрема Л.І. Бродського, котрий очолив і депутацію з цього питання до міністра торгівлі та промисловості [34, с. 3]. А підтримка таких очільників київського єврейства, безперечно, свідчила на користь щирого прагнення М.В. Довнар-Запольського максимально забезпечити також і інтереси євреїв у стінах ККІ.

Преференції, що їх надавав новий статут, полягали у наданні дійсним слухачам та випускникам ККІ тих самих прав, які мали студенти та випускники державних вишів: різні пільги (зокрема, і відстрочка від військового призову до 27-річного віку [8]) та право на зайняття відповідних посад у разі завершення навчання та отримання диплому.

Повертаючись до питання впровадження нового статуту, зазначимо, що він не був запроваджений одразу ж після видання відповідних документів, оскільки Міністерство торгівлі та промисловості висунуло низку вимог до інституту: 1) Товариство піклування про вищу комерційну освіту у Києві мало передати придбані споруди на баланс ККІ (це було здійснено рішенням зборів цього товариства 25 листопада 1912 р. [35, арк. 8]); 2) привести у відповідність до законо-

давства процентну квоту євреїв серед студентів інституту (робилось частково); 3) запровадити курс богослов'я (виконано) [36, арк. 45]. Виконання усіх цих вимог (тією або іншою мірою) та уникнення заворушень в інституті дало підстави міністру торгівлі та промисловості 7 грудня 1912 р. визнати «можливим ввести у дію положення і штат Київського комерційного інституту та затвердити на підставі зазначеного вище закону» [37, арк. 53].

Тож, з січня 1913 р. ККІ почав функціонувати як цілком зрівняний у правах із державними ВНЗ. Всі його викладачі (за винятком Ейхельмана, Косинського та Русова), а також декани, були перезатвердженні Міністерством торгівлі та промисловості на своїх посадах.

Водночас парадоксально склалась ситуація із директором ККІ, котрим був М.В. Довнар-Запольський: професори інституту знов обрали його на цю посаду. Проте до кінця 1916 р. це затвердження з боку Міністерства торгівлі та промисловості так і не відбулось, що змусило Піклувальну раду ККІ 23 січня 1916 р. звертатись з черговим поданням до міністерства щодо затвердження Митрофана Вікторовича на посаді директора ККІ [38, арк. 10]. Зазначимо, що в березні 1917 р. це була одна з формальних підстав оголосити вибори директора ККІ та здійснити усунення з цієї посади Довнар-Запольського. Останнє значною мірою пояснювалось докорінною зміною політичної ситуації у країні, і стало проявом посилення ролі популістських елементів в житті вищої школи та її політизації.

Висновки. Вирішальна роль в просуванні ідеї надання Київським вищим комерційним курсам статусу повноцінного вишу — комерційного інституту (що відбулось 12 травня 1908 р.), а потім зрівняння Київського комерційного інституту в правах із державними ВНЗ (в червні 1912 р. юридично, що набуло чинності з 7 грудня 1912 р.) належала Митрофану Довнар-Запольському. Це визнавали сучасники та підтверджують архівні документи.

Отримання статусу вишу не було зроблено у момент заснування КВКК з огляду на складність отримати від влади дозвіл на їх відкриття у такому форматі одразу, також враховуючи тодішні політичні обставини. Це підтверджує і постулат про те, що влада Російської імперії загалом негативно ставилась до вищої школи, розглядаючи останню як розсадник революції.

Заснування навчального закладу приватного статусу і без прав ВНЗ залишало більшу свободу для дій та водночас дозволяло створити реальне підґрунтя для його перетворення на повноцінний виш.

Абсолютна більшість співробітників Київського комерційного інституту не проявляли принципової позиції у справі підвищення його статусу, що дозволяє вести мову про використання ними цього вишу головню як місця додаткового підробітку. Саме тому вони і не переймались його проблемами. Водночас це ще більше підносить роль Довнар-Запольського у справі заснування і становлення цього вишу.

Щире вболівання Довнар-Запольського за долю Київського комерційного інституту засвідчується і тим, що попри те, що він був його директором, його заробіток в інституті поступався зарплаті в університеті та навіть заробітній платі директорів комерційних училищ: останні отримували 1800 руб. на рік, тоді як Довнар-Запольський — 1200 руб. (і лише згодом цей оклад було підвищено до 3000 руб.) [39, арк. 3; 40, арк. 7].

Треба наголосити і на тому, що рівноправність вишів можлива лише за їх рівного юридичного статусу, що й підтвердила історія Київського комерційного інституту. Отже, всі виші потребують однакового ставлення з боку влади і рівності в умовах для свого функціонування та в правах для своїх випускників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка 1912 — 1972 рр. (до 60-річчя з дня створення інституту) — К., 1972. — 23 с.
2. Экономическая история России. — М.: РОССПЭН, 2008. — Т. 1. — С. 1042-1045.
3. Матяш И. К вопросу о концепции научной биографии М.В. Довнар-Запольского / И.Б. Матяш // Чацвертыя міжнародныя доунараўскія читанні. — Гомель, 2004. — С. 5-17.
4. Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С.И. Михальченко // Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С. 162-170
5. Чуткий А.І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А.І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2011. — № 3. — С. 128-135.
6. Чуткий А.І. Мітрафан Доунар-Запольскі — заснавальнік першай на Украіне эканамічнай ВНУ / А.І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. — Мінск, 2013. — № 4 (165). — С. 14-26.
7. Чуткий А.І. Від минулого до сьогодення: історичний шлях у 110 років / А.І. Чуткий // Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. — К.: Логос Україна, 2016. — С. 16–35.
8. К введению устава в коммерческом институте // Киевская мысль. — 1913. — 9 января (№ 9). — С. 3.
9. На высших коммерческих курсах (Коммерческий институт) // Киевская мысль. — 1907. — 2 ноября (№ 280). — С. 3.
10. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936.
11. Державний архів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 8, 19 арк.
12. Записка о Киевском коммерческом институте. — К., 1910. — 62 с.
13. Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. — 1906. — 11 августа (№ 191). — С. 3.
14. Державний архів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 3, 76 арк.
15. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, 57 арк.
16. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, 172 арк.
17. Обзорение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. — К., 1907. — 12 с.
18. Державний архів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, 79 арк.
19. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, 236 арк.
20. Державний архів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2.
21. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13, 68 арк.
22. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, 168 арк.
23. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 2, 6 арк.
24. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, 76 арк.
25. Державний архів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, 81 арк.
26. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 154, 146 арк.
27. Державний архів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 126, 2 арк.
28. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 467, 19 арк.

29. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 131, 330 арк.
30. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, 32 арк.
31. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, 47 арк.
32. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. — 1989. — Вип. 1-4. — С. 119-128.
33. В коммерческом институте // Киевская мысль. — 1913. — 18 янв. (№ 14). — С. 3.
34. К делам коммерческого института // Киевская мысль. — 1913. — 13 янв. (№ 13). — С. 3.
35. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 660, 15 арк.
36. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 155, 108 арк.
37. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, 119 арк.
38. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, 38 арк.
39. Державний архів м. Києва, ф. 173, оп. 1, спр. 979, 8 арк.
40. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, 129 арк.

REFERENCES

1. *Kyiv National Economic Institute named after D.S. Korotchenko 1912–1972* (on the occasion of 60 years since the foundation of the Institute) (1972). Kyiv (in Ukr.).
2. *Economic History of Russia* (2008). (Vol 1, pp.1042-1045). M.: Publishing house "Political Encyclopaedia"(in Rus.).
3. Matiash, I. (2004) On the concept of the scientific biography of M.V. Dovnar-Zapolsky In *Fourth International Dovnar Readings*(pp 5-17.). Gomel (in Rus.).
4. Mikhalchenko, S.I. (1993). M.V. Dovnar-Zapolsky: Historian and Public Figure. *Voprosy istorii (Questions of History)*, 6, 162-170 (in Rus.).
5. Chutkyi, A. (2011). Kyiv Post-Graduate Commercial Courses: from foundation to transformation into the Kyiv Commercial Institute. *Visnyk Akademii Pratsi Sotsialnykh Vidnosyn Federatsii Profspilok Ukrainy (Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine)*,3, 128-135 (in Ukr.).
6. Chutkyi, A. (2013). Mitrafan Dounar-Zapolski — First Founder of an Economic Higher Education Establishment in Ukraine. *Belaruski historychny chasopys (Byelorussian historical periodical)*, 4 (165), 14-26 (in Byelorussian).
7. Chutkyi, A. (2016). From Past to Present: a Historical Way in 110 years. In *Kyiv National Economic University* (pp.16-35). Kyiv: Logos Ukraine (in Ukr.).
8. To Introduction the Charter in Commercial Institute. (1913, January 9). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
9. At the Ggraduate Commercial Courses (Commercial Institute). (1907, November 2). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
10. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 7, file 936.
11. State archive in the City of Kyiv, fund 229, description 1, file 3, 76 p.
12. *Note about Kyiv Commercial Institute*. (1910). Kyiv (in Rus.)
13. Graduation Courses. (1906, August 11). *Kievskie otgoloski zhizni (Kiev echoes of life)*, p. 3 (in Rus.).
14. State archive in the City of Kyiv, fund 229, description 1, file 3, 76 p.
15. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 2, 57 p.
16. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 129, 172 p.
17. *Review of teaching in Kiev Commercial Institute for 1907-8 academic year* (1907, pp.21-40). Kiev (in Rus.)

18. State archive in the City of Kyiv, fund 229, description 1, file 19, 79 p.
19. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 1, file 52, 236 p.
20. State archive in the City of Kyiv, fund P-871, description 2.
21. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 1, file 13, 68 p.
22. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 496, 168 p.
23. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 10, file 2, 6 p.
24. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 1327, p. 76.
25. State archive in the City of Kyiv, fund 227, description 1, file 1, 81 p.
26. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 154, 146 p.
27. State archive in the City of Kyiv, fund P-871, description 2, file 126, 2 p.
28. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 467, 19 p.
29. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 131, 330 p.
30. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 676, 32 p.
31. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 319, 47 p.
32. Polonska-Vasilenko, N. (1989). Revolution 1917: Memories. *Ukrainskii istorik (Ukrainian historian)*, 1-4, 119-128 (in Ukr.)
33. At the Commercial Institute (1913, January 18). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
34. To the affairs of the Commercial Institute (1913, January 13). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
35. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 660, 15 p.
36. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 155, 108 p.
37. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 464, 119 p.
38. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 1129, 38 p.
39. State archive in the City of Kyiv, fund 173, description 1, file 979, 8 p.
40. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 315, 129 p.